

## KONSEPT KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING ASOSIY TUSHUNCHASI

*Matchanova Fazilat*

*Toshkent Amaliy fanlar universiteti  
(Tashkent University of Applied Sciences)*

**Annotatsiya:** Maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy termini bo'lgan konsept, uning kelib chiqish tarixi va turli olimlar tomonidan berilgan ta'riflar muhokama qilingan. Konsept bu tilshunoslikda yangi soha kognitiv lingvistika paydo bo'lishi bilan tilshunoslikga kirib kelgan tushunchadir. Shuningdek, maqolada konsept tushunchasining lingvokulturlogik ahamiyati haqida ham so'z yuritilgan. Lingvokulturologiya va uning mazmuni haqida so'z yuritar ekanmiz, bu fan 20-asrda paydo bo'lgan bo'lib, lingvistik tushunchalarning xalq madaniyati bilan bogliqligini o'rganuvchi fandır.

**Abstract:** The notion, which is the primary term in cognitive linguistics, is discussed in the article along with its definitions from different scientists and its historical background. The idea first appeared in linguistics with the development of cognitive linguistics, a recently established area. The concept's linguistic and cultural relevance is also discussed in the essay. In terms of linguoculturalology and its subject matter, this discipline emerged in the 1900s and focuses on the relationship between linguistic ideas and national cultures.

**Kalit so'zlar:** kognitiv tilshunoslik, konsept, lingvistika, linguokulturologik, madaniyat, fan

**Key words:** cognitive linguistics, concept, linguistics, linguocultural, culture, science

Ayni paytda tilga antroposentrik yondashuv tilshunoslik sohasining eng so'ngi yutuqlarini o'zida mujassam etib, mustaqil paradigm sifatidagi maqomini tobora mustahkamlab bormoqda. Ko'plab tadqiqotchilarning e'tirof etishicha, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya antroposentrik paradigmanning yetakchi yo'nalishlari hisoblanadi.

O'tgan asrning so'ngi choragida o'zining ilk qadamlarini qo'ygan kognitiv tilshunoslik XXI asr boshidayoq lingvistikaning peshqadam sohaslaridan biriga aylanib ulgurdi. Zamonaviy kognitiv tilshunoslikning vujudga kelishi amerikalik olimlar J. Miller, J. Bruner, J. Lakoff, R. Langacker, R. Jakobson va boshqalarning ilmiy ishlari bilan bog'lanadi. Kognitiv tilshunoslik tilni falsafadagi bilish nazariyasi bilan bog'lab, uning hosil bo'lishidagi psixologik, biologik va eyrofiziologik jihatlarining ijtimoiy, madaniy va lisoniy hodisalar bilan uzviy aloqasini ilmiy tadqiq etuvchi soha hisoblanadi. Kognitiv so'zi inglizcha "cognize-bilmoq, anglamoq, tushumoq"

demakdir. Kognitiv tilshunoslik “chegaradosh fan” bo’lib, kognitologiya, kognitiv psixologiya, psixolongvistika, lingvistika kabi sohalar to’qnashuvida vujudga keldi.

Kognitivizm - bu shaxsni axborotni qayta ishlash tizimi sifatida o'rganish, inson xatti-harakatlarini esa uning ichki holatlari nuqtai nazaridan tasvirlash va tushuntirish kerak degan qarash. Ushbu holatlar jismoniy jihatdan namoyon bo'ladi, kuzatiladi va ma'lumotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va keyin oqilona tuzilgan vazifalarni oqilona hal qilish uchun safarbar qilish sifatida talqin etiladi. Bu muammolarni hal etish bevosita tildan foydalanish bilan bog'liq bo'lganligi sababli, til kognitivistlarning diqqat markazida bo'lishi mutlaqo tabiiydir. Va o'zlarini kognitivist deb hisoblaydigan til nazariyotchilari "til bilish" ni tavsiflash va tushuntirish uchun umumiy yondashuvni qo'llashga intilishadi.

Ilm-fanda yangi kontseptsiya ilgari yangragan takliflar yoki muammolarning aks-sadosini eshitishi odatiy hol emas. Bu deja vu va kognitivizmga ta'sir qildi. “Bilim” atamasini asosiy atama sifatida qabul qilgan holda, bu tendentsiya o'zini uzoq vaqtdan beri ma'lum bo'lgan narsalarni yangi atamalar bilan ifodalash ayblovlariga mahkum qildi. Idrok uchun idrok, aql, ziyolilik azaldan munozara mavzusi bo'lib kelgan. Bizning asrimiz bilish belgisi ostida o'tdi. Tashqi tomondan, kognitivistlar o'zlarining o'tmishdoshlaridan ma'lumot olish uchun metafora va tasvirlardan juda keng foydalanishda farqlanadi. Kognitivistlar uchun bilish bilimlarni egallash, foydalanish, saqlash, uzatish va rivojlantirish bilan bog'liq protseduralaridir (A.Hautamäki 1988, - insonning "fikrlash mexanizmi" tadqiqot dasturi;

- shaxsning ruhiy tabiati hodisalarini kuzatish uslubi (bunda kognitivizm fenomenologiyaga yaqin);
- sub'ekt o'z harakatlarining manbai, tashabbuskori ekanligi haqidagi dastlabki
- idrok - idrok, til faoliyati, xotira, tasavvurlar - affektlarga qarama-qarshi qo'yilganda, shuning uchun ular tadqiqotning asosiy ob'ektlaridan biri bo'lmaganda, o'rganish sohasini chegaralash.

O'zbek tilshunosi Sh.S.Safarovning fikriga ko'ra , “Kognitiv tilshunoslikning vazifasi til yordamida bilim olish va saqlash,tilni amalda qo'llash, hamda uzatish, umuman til tizimi va trkibini inson miyasidagi in'ikosi sifatida tafakkur bilan bog'lab, chuqur ilmiy tadqiq etishdir2 . Professor A.Mamatov til tizimini kognitiv jihatdan tahlil qilish borasida fikr yuritar ekan, shunday deb yozadi: “Kognitiv fan kognisiya bilan shug'ullansa, kognitiv tilshunoslik kognisiyaning, ya'ni bilishning tilde aks etishini, verballashuvini tadqiq qiladi. Tilgha bo'lgan kognitiv yondashuv – bu til shaklining oxir-oqibat inson ongi, fikri, bilish strukturalarining aks ettirilishidir. Kognitivlik o'z tuzilishiga ko'ra insonning bilish faoliyatiga tayangan barcha tipdagi bilimlarning tizimlashishini ifodalaydi.

Ichki qayta ishlash modellarini ishlab chiquvchi kognitivistlar psixik hodisalarni mentalistik jihatdan tavsiflaydilar (W. Bechtel 1988). Bizda muayyan o'ziga xos

fikrlarni keltirib chiqaradigan sabablarni izlash faqat kognitivistik mashg'ulot emas. Kamida ikkita boshqa yondashuv mavjud: bixeviorizm va neyropsixologiya. Bixeviorizm xulq-atvorni malakalar, stimullar va javoblar nuqtai nazaridan tavsiflashga intildi. Neyropsixologiya esa asabiy jarayonlar darajasida tushuntirishni ko'radi. Ushbu yondashuvlardan farqli o'laroq, kognitivistlar o'zlarining gipotezalarini kamaytirilishi mumkin emas, balki aqliy jarayonlarning o'zlari nuqtai nazaridan shakllantirishga moyildirlar va stimullarga va reaksiyalarga, na hujayralarning o'zaro ta'siriga bu aqliy holatlarni, ularning bir-biri bilan o'zaro ta'siri nuqtai nazaridan, miyadagi moddiy realizatsiyadan mavhum holda, funktsional aniqlashga urinishdir.

Tilshunoslikning yangi yo'nalishi- lingvomadaniyat til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Konsept uning markaziy tushunchasi hisoblanadi. Professor N.Mahmudov lingvokulturologiyada (lingvomadaniyat) konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: "Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunoslikda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan"<sup>7</sup>. Garchi ushbu atama kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya uchun ham muhim kategoriya hisoblansada, uning ushbu fanlardagi izohi farqlidir. Ushbu termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillariga qadar tushuncha so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, bugungi kunga kelib uning izohi tushuncha terminiga nisbatan kengayganini ko'rish mumkin. Konsept tushunchasi deyarli barcha atoqli tilshunoslar tomonidan keng tadqiq qilinib, ularning barchasi ushbu tushunchani turlicha individual tarzda talqin qilishadi. Y.A.Stepanov va S.A.Askoldovning fikri bir biriga juda yaqindir, ular konseptni " mantiqiy kategorie" sifatida talqin etishadi. Ya'ni Askoldovning fikricha "konsept bu madaniyat elementlaridan birining kishi tafakkurida shakllangan shaklidir, xuddi nshu shaklda madaniyat kishining mental dunyosiga kirib boradi".

## REFERENCES

1. Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистики и семантики термина когнитивны// Вестник Воронежского государственного университета. – Воронеж, 2001.90-с
2. Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: Sangzor,2006.- B.91
3. Mamatov A. E. Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada? Tilshunoslikning dolzarb masalalari: Prof. A.Nurmonov tavalludining 70 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman materiallari.-Andijon,2012/-B.212-219.
4. Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.-М:Academia. 1997.-С.267-280

5. Ray Jakendoff, 1989: “What is a concept, that a person may grasp it”. Program in Linguistics and Cognitive science Brandies University Watham.
6. George Lakoff : 1980: Metapfors We Live BY
7. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo’llarini izlab// O’zbek tili va adabiyotiT.:2012, 3-16-B
8. Маслова В.А. Лингвокультурология.—М.:»академия», 2001.-с.208